

Tjänst och vänskap under 1500-talet

JAN SAMUELSON*

Mittuniversitetet

Johanna Thorelli, *De tjänstvilliga vännernas samhälle: Abraham Brahe och den svenska eliten 1590–1630*, Acta Universitatis Gothoburgensis, Gothenburg Studies in History 3 (Göteborg: Göteborgs universitet 2023) 347 s.

Johanna Thorells avhandling *De tjänstvilliga vännernas samhälle* är en mikrohistorisk studie av 1500-talsadelsmannen Abraham Brahes (AB) verksamhet och nätverk. Han var far till den numera betydligt mer kände Per Brahe d.y.

Syftet med Johanna Thorells avhandling *De tjänstvilliga vännernas samhälle* är "att undersöka det svenska elitskiktets kulturella normer och handlingsramar, både inom och utom den statliga organisationen" (från sammanfattningen s. 302, som enligt min mening är tydligare än den som finns på s. 35). Detta görs genom den övergripande frågan: "hur agerade människor i samhällets topp för att få både rikets angelägenheter och sina egna liv att fungera på en konkret och praktisk nivå" (s. 35). Utgångspunkterna är att det privata och det offentliga ännu inte var åtskilda från varandra. Personliga relationer spelade stor roll även i offentliga angelägenheter och ömsesidiga gåvor och tjänster var av grundläggande betydelse för att bygga relationer, där hierarkier genomsyrade hela samhällslivet. Ytterligare en utgångspunkt är att hushållet var basen för hela samhällsordningen, och genom att mycket av samhällets angelägenheter avgjordes inom hushållets ram hade också hus-trun en viktig roll att spela.

Det är viktigt hur författaren ser på privat respektive offentligt. Thorelli föreslår och använder genomgående ett analytiskt begreppspar som representerar två olika nivåer av offentlighet: den sociala respektive den institutionella nivån. Den sociala offentligheten är det i den enskilda adelsmännens liv som sker inför alla. Där utspelades det mesta av deras offentliga liv,

* Professor emeritus i historia; fakultetsopponent.

medan det socialt privata var något som man såg på med misstänksamhet. Adels liv utspelades, eller borde utspelas, i offentligheten. Den institutionella offentligheten består å andra sidan av statens maktutövning.

Källmaterialet utgörs till stor del av brev, sammanlagt omkring 1720 till och från AB. Det handlar både om brev som man i senare tid vill hänföra till hans ämbetsutövning och till hans privata liv. Det är viktigt att komma ihåg att den som förde med sig breven ofta kompletterade dem med muntlig information, som idag är svår att komma åt. Som ytterligare en källa används AB:s så kallade tidebok, en slags dagbok med huvudsakligen ganska korta noteringar, men som gör det ytterligare möjligt att kartlägga var han befann sig och vilka han mötte.

Den empiriska delen av avhandlingen omfattar sju kapitel, varav sex kan sägas vara detaljstudier av speciella händelser eller skeden i AB:s liv, medan ett kapitel, det andra i avhandlingen, handlar om att mejsla fram de grundbegrepp, de olika aspekter av personliga relationer som knöt samman samhället. Dessa används i avhandlingens senare kapitel. Det som författaren här lyfter fram är umgängets betydelse: man besökte varandra på resorna och hade gemensamma måltider i samband med sådana tillfällen som dop, bröllop eller begravningar. Allt detta förutsatte ett omfattande resande, som upptog en stor del av vardagen. För det tredje betonar författaren de gåvor och tjänster och gentjänster som var en viktig del i att upprätthålla relationen mellan människor, både mellan jämlikar och i hierarkiska relationer. Förutom rena gåvor var tjänster man kunde göra åt andra av stor betydelse, exempelvis att kunna ge ett gott ord hos överheten. Även ekonomiska relationer, som lån och kredit, infogades i denna gåvo- och tjänstelogik. Det grundläggande kitt som höll samhället samman var "vänskap", som egentligen inte har något att göra med dagens vänskapsbegrepp, utan innebar ett ömsesidigt utbyte av tjänster och gentjänster, vilket bildade mönstret för mellanmänniskliga relationer. Genom detta stärktes de existerande banden mellan människorna. Det sociala livet bör ses som en helhet som också innefattar det politiska och rikets styrelse. Författaren ser högadeln som ett utspritt rikstäckande "lokalsamhälle" (en *community*) (s. 97).

De följande kapitlen behandlar i tur och ordning äktenskapen (kap. 3), AB:s tidiga uppdrag i hertig Karls tjänst (kap. 4), förvärvet av egendom (fr.a. genom arv) och broderligheten som begrepp (kap. 5). I kapitel 6 och 7 handlar det om AB:s senare uppdrag åt hertigen/konungen, dels som lagman (kap. 6), dels som riksråd, en tjänst i rikets absoluta topp (kap. 7).

I kapitel tre om äktenskapsbildning studeras två äktenskap, nämligen Sigrid Brahes med Johan Gyllenstierna och AB:s med Elsa Gyllenstierna, två syskon som gifte sig med två andra syskon. Sigrid vägrade att gifta sig med sin utvalde och gifte sig i stället med Johan Gyllenstierna och när AB:s

äktenskap med Elsa drog ut på tiden, tog han helt enkelt saken i egna händer, förde bort Elsa och gifte sig med henne, med endast ett fåtal närvarande bröllopgäster. I båda fallen var man tvungen att återställa harmonin mellan släkterna och kompensera de förfördelade på ett eller annat sätt. Tack var närstudien kan Thorelli visa att slakten på båda sidor, dvs den bilaterala slakten, alltså inte bara den manliga linjen från far till son, var en konkret del av den sociala samvaron.

Nästa kapitel (kap. 4) belyser AB:s arbete som diplomat och som ståthållare över Nordlanden. Avstånden var stora, varför det var viktigt att kunna lita på trogna tjänare, som mer var en del av AB:s privata hushåll än en del av statsmakten. AB fick också vara beredd på att personligen ta emot individuella undersåtar och man kan i detta också se honom som en husfader över dem. En ämbetsmans position var förutom på ämbetet självt också baserad på hans position i den sociala offentligheten: hans börd, stånd och husfaderskap. AB:s position som ståthållare kombinerade medfödd och delegerad status, men med auktoriteten följde också ett ansvar att vara personligen synlig och tillgänglig för folket.

I kapitel 5 är det framför allt tvisterna med brodern Magnus som studeras. Det gick aldrig till en fullständig brytning. Rikets styrelse var i själva verket beroende av att broderlighet upprätthölls mellan de ofta närbesläktade männen inom samhällseliten. När man slutligen kom överens räckte det inte med skriftliga avtal, utan det var viktigt att löften och överenskommelser bevittnades.

De två sista kapitlen handlar om AB:s liv som ämbetsman efter 1602 fram till hans död 1630, en tid då förutsättningarna började förändras.

I studien av hans roll som lagman (kap. 6) framkommer konflikten mellan att helst vara personligen närvarande och samtidigt ha plikter på andra håll, till vilka också hörde skötseln av det egna godset och personliga angelägenheter. AB och andra lagmän tillsatte underlagmän, men även om uppgifter kunde delegeras gällde detta inte fullt ut den egentliga auktoriteten. Bönderna krävde helt enkelt att lagmannen själv skulle vara närvarande, åtminstone vid vissa tillfällen.

Det sista empiriska kapitlet (kap. 7) berör AB som riksråd. Inte heller riksrådsarbetet var något yrke, utan ett ansvar. Riksråden måste finnas tillgängliga när fursten kallade, men hur och när detta skedde visar sig ha varit tänjbart. Det var snarare regel än undantag att det tog längre tid än vad kallelserna indikerade att kalla samman rådet, och ibland visste man inte var de inblandade befann sig. Det viktigaste var att saker blev gjorda, inte hur eller när. Det var visserligen viktigt att framstå som en villig tjänare, men detta måste vägas mot rollen som god husfader och mot hälsan och orken. Under AB:s ämbetsperiod skedde emellertid den förändringen att

den som blev försenad blev tvungen att ursäktas sig för förseningen, medan detta tidigare hade tagits för givet. Ursäkterna framfördes emellertid inte direkt till kungen utan via vänner i dennes närhet, som muntligt framförde ursäkten inför kungen.

I sin sammanfattning betonar författaren återigen att den sociala offentligheten, dvs adelns offentliga uppträdanden bland släkt och vänner inte var åtskild från den institutionella offentligheten. Detta gav hushållen en roll att spela även i denna institutionella offentlighet, och därmed fick också kvinnorna en möjlighet att göra en insats för sina hushåll, något som under senare tider kom att försvåras då de två formerna av offentlighet skildes åt.

Kritiska kommentarer

Avhandlingens syfte beskrivs på s. 35: "Avhandlingens syfte är att belysa den svenska maktelitens kulturhistoria i ett holistiskt perspektiv under perioden 1590–1630". "Kulturhistoria" och "holistiskt perspektiv" kan upplevas som litet vagt. Som jag redan framfört menar jag därför att sammanfattningens syftesformulering är tydligare, där det i stället blir tydligt att det handlar om kulturella normer, handlingsramar, både inom den statliga förvaltningen och i privatlivet. Det blir då också lättare att förstå operationaliseringen av den övergripande frågan, enligt vilken det blir viktigt att studera hur man rent praktiskt gick tillväga för att få livet att fungera. Det skulle väl i vår tids terminologi kunna formuleras som hur man bar sig åt för att få ihop livspusslet. Avhandlingen undersöker vilka handlingsutrymmen som fanns i olika situationer, hur problem och intressekonflikter löstes och hur goda relationer och samarbete åstadkoms, eller misslyckades.

Den valda tidsperioden är relevant, men kanske hade inbördeskriget och händelserna i Linköping år 1600 kunnat problematiseras än mer. Här sattes vänskapens och släktskapens gränser på sin spets. Kontexten hade kunnat lyftas fram tydligare och vad som hände med vänskapens nätverk när de bröt samman. Splittringen gick ju rakt igenom familjen Brahe och AB själv dröjde in i det sista innan han gick över till hertigens sida.

Forskningsläge och metod

Det har under senare år kommit ut ganska många böcker som försöker se den svenska adeln i ett annat perspektiv än det rent politiska. Däribland finns också en del nätverksstudier som arbetar med mikrohistorisk metod, jag kan nöja mig med att nämna Ulla Koskinen, *Hyvien miesten valtakunta* (2011, ungefär "Statens goda män") och Anu Lahtinen, *Anpassning, förhandling, motstånd* (på svenska 2009). Särskilt Koskinen har varit en viktig inspiration för författaren. På så sätt förankrar författaren studien i ett forskningsläge, men det finns också verk som jag saknar, inte minst sådana med liknande

tema, men rörande en annan tid. Också rörande den omfattande nätverksforskningen hade jag önskat att författaren hade varit litet mera utförlig.

Denna brist gäller också metoden. Det kan ibland vara svårt att veta hur författaren har gått tillväga. Thorelli använder sig av en mikrohistorisk metod, men jag hade gärna sett en utförligare diskussion av vad detta innebär och vilka konsekvenser denna metod för med sig. I grunden rör det sig om en hermeneutisk metod, men hur får exempelvis författaren fram kategorierna i kap 2? Var de en utgångspunkt från början, eller något som arbetades fram gradvis, i en slags hermeneutisk cirkel?

Materialet

Författaren arbetar noggrant med källmaterialet och är inte blind för fel-dateringar och annat som tidigare forskning kan ha missförstått. Thorelli visar en god analytiska förmåga till närläsning och att utvinna information ur källorna. Vi får reda på att efterhand blir luckorna större i brevmaterialet, medan det är mycket omfattande i början av 1600-talet. Här hade jag gärna sett en liten diskussion kring orsakerna till detta. Jag menar att det kan kopplas till en uppseendeväckande lucka som finns i "Tideboken". Denna nämner inget om domstolen, dödsdomarna och avrättningarna i Linköping år 1600, trots att det förts in andra anteckningar under denna tid, och trots att AB själv var närvarande och satt i domstolen. Vad kan vara anledningen till denna lucka? Och vilka källkritiska slutsatser kan vi dra av det? Hur förhåller det sig till det rikligt sparade brevmaterialet? Jag menar att detta nog inte är en slump. AB hade sent gått över till hertig Karl och även om han lojalt hade deltagit i dödsdomarna över hertigens motståndare i Linköping, hade han säkerligen anledning att fortfarande frukta misstankar från den misstänksamme hertigens sida. För AB har det säkerligen i ett sådant läge varit rationellt att inte ge upphov till misstankar om att gallringar hade skett i brevmaterialet, liksom det kunde vara lika så gott att inte beröra rättegången i dagboksanteckningarna. När han allt eftersom åren gick kände sig säkrare kanske det inte var lika viktigt att bevara allt material, varför luckorna blir större. Jag tror dock inte att detta har påverkat avhandlingens resultat väsentligt.

Ett material som författaren säger sig ha valt bort är det statliga materialet för att det är begränsat "till den formella delen av politik och förvaltning" (s. 304). I stället har hon valt material som brukar klassificeras som privat. Men stämmer detta helt? Även i AB:s privata arkiv finns ju brev som skulle kunna klassificeras som "statligt" material. Detta är ju inte heller så konstigt, eftersom just en av författarens utgångspunkter är att gränserna mellan det privata och det offentliga vid denna tid var otydliga. Författaren hävdar också att relativt litet av material finns i de officiella arkiven. Men

det finns ändå sådant, och riksregistraturet är trots allt ganska omfattande. Man skulle mycket väl kunna tänka sig att detta skulle kunna fylla på med ytterligare information för den period som AB:s arkiv inte verkar vara lika fullständigt. Kanske hade det helt enkelt varit enklare om författaren hade hänvisat till att riksregistraturet och andra statliga serier hade valts bort av arbetstekniska skäl, och att det finns liten anledning att misstänka att det skulle påverka resultaten i stort?

Akribin är god. Jag har enbart hittat några få oegentligheter. Någon enstaka notad litteratur saknas i käll- och litteraturförteckningen och omvänt saknas två arbeten som nämns där i noterna. Jag har kontrollerat ganska många noter och funnit en stor noggrannhet. Någon enstaka gång förekommer ett felläst ortnamn. De flesta sakuppgifter som jag kunnat kontrollera stämmer. På två ställen (s. 178, not 656 och s. 256) sägs att det under medeltiden satt tolv värdsliga råd samt tolv biskopar i riksrådet. Detta är fel – under denna tid fanns det ju endast sju stift!

Avslutande ord

Johanna Thorelli har med sin avhandling *De tjänstvilliga vännernas samhälle* gjort ett omfattande arbete med ett stort och besvärligt källmaterial. Att arbeta med detta genom närläsning kräver en hel del tålamod och noggrannhet, men kan också, som här, leda till nya intressanta resultat. Forskningsläget hade kunnat vara utförligare redovisat, så att det tydligare hade framgått hur författaren positionerade sig i förhållande till tidigare forskning. Detta gör att avhandlingens poänger i viss mån tyvärr går förlorade för den läsare som inte är specialiserad inom området. Jag hade också önskat en litet tydligare diskussion av författaren om hur hon metodiskt gått till väga, men det förtar inte intrycket att det är en spännande och intressant avhandling. Det närarbete som författaren har utfört har gett nya perspektiv på tidigare forskningsresultat. Användandet av begreppet social respektive institutionell offentlighet bidrar till att tydliggöra, att statsmakten fortfarande var beroende av en adelselit, med väl uppbyggda nätverk, skapade genom gåvor och tjänster, som i sin tur också kunde användas för att få statsmaskineriet att fungera. Vänskap och andra personliga relationer var fortfarande i högsta grad av avgörande vikt i den statliga tjänsten.